

Ryc. 1. Dom z wyżką, wieś Harkabuz, pow. Nowy Targ.

Fot. R. Reinfuss.

ORAWSKI DOM Z WYŻKĄ

ROMAN REINFUSS

Obserwując tradycyjne budownictwo ludowe na obszarze ziem polskich, widzimy, że rozwój chałupy wiejskiej szedł z reguły po linii rozbudowy w kierunku poziomym. Pominąwszy niektóre obszary zachodnie, gdzie tu i ówdzie występują budynki piętrowe, obcego zresztą pochodzenia, wszędzie mamy do czynienia z domami parterowymi, które dopiero w ostatnich czasach pod wpływem architektury miejskiej zaczynają rozrastać się wwyż, uzyskując izby na poddaszach, pięterka itp. Jedyne wyjątki, gdzie w tradycyjnym naszym budownictwie wiejskim przejawiała się tendencja do rozmieszczania wnętrza w kierunku pionowym stanowi tzw. „chałupa z wyżką” występująca u nas głównie

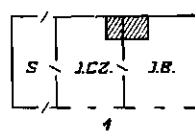
na terenie Orawy, obok zwyczajnych domostw parterowych. Od tych ostatnich różni się chałupa z wyżką, tym, że na strychu posiada zbudowaną obszerną komorę, służącą jako spichlerz, do której prowadzi wejście z ganeczku, biegnącego wzdłuż bocznej ściany budynku. W części dolnej, budowa chałupy z wyżką nie odbiega od innych góralskich budynków mieszkalnych. Widoczne to jest zarówno w planie, jak i w konstrukcji ścian na parterze.

Jeśli chodzi o plan przyziemia w chałupie z wyżką, najprostszą, a zarazem najczęstszą formę stanowi budynek, składający się z sieni biegnącej przy ścianie szczytowej i dwóch izb, umieszczonych jedna za drugą, z których pier-

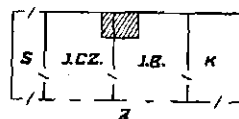
wsza z piecem do gotowania nosi nazwę „izby czarnej”, druga zaś „izby białej”, tj. świetlicy (tabl. I, ryc. 1). Niekiedy obok trzech wymienionych wewnątrz, występuje też komora, umieszczona bądź za izbą białą, przy drugiej ścianie węższej, bądź po przeciwległej stronie sieni. W pierwszym wypadku (tabl. I, ryc. 2) wejście do komory znajduje się w ścianie licowej wieszce wprost z pola, tak, że obserwując front budynku, widzimy na bokach dwoje drzwi, a w pośrodku między nimi szereg okien, należących do izb mieszkalnych. W drugim wypadku (tabl. I, ryc. 3) komora umieszczona jest w bezpośrednim sąsiedztwie sieni, przy czym wchodzi się do niej bądź z pola (tabl. I, ryc. 3), bądź z sieni. Komora z wejściem z sieni zmienia się łatwo w izdebkę mieszkalną, tworząc formę przejściową od chałupy o planie jednostronnie rozwiniętym (tzw. przez Puszeta „chałupa jednoizbowa”¹⁾ do symetryczno dwuizbowej.

Zagrody, w których występują chałupy z wyżką, posiadają zazwyczaj oddzielne budynki gospodarcze, ustawione najczęściej równolegle do budynku mieszkalnego (ryc. 3). Czasem zdarza się, że budynki gospodarcze stoją w przedłużeniu (ryc. 6), a wyjątkowo pod kątem prostym. Piękny okaz tego typu spotykamy w Harkabuzie, przy drodze wiodącej do Podsarnia. Jest to stara, opuszczona już zagroda, złożona z budynku mieszkalnego, o planie tym samym, co przedstawiony na tabl. I/1, do którego od strony sieni, pod kątem prostym, przylega rozległy budynek gospodarczy, składający się ze spichlerza, stajni i stodoły (ryc. 5). Przestrzeń między sienią części mieszkalnej, a spichlerzem, nakryta jest dachem, pod którym mieści się wozownia. W gospodarstwach mniej zamożnych, łączono pomieszczenia gospodarskie pod wspólnym dachem z częścią mieszkalną. Przykładem takiego układu może być chałupa z Bukowiny (tabl. I, ryc. 6), gdzie po jednej stronie sieni widzimy dwie izby mieszkalne, po drugiej boisko do młócenia, za którym przy ścianie szczytowej znajduje się obora. Podobny układ spotykamy też w planie chałupy z Podsarnia (tabl. I, ryc. 7), różniący się od poprzedniego tym, iż za izbami mieszkalnymi przy ścianie szczytowej znajduje się komora z wejściem od pola.

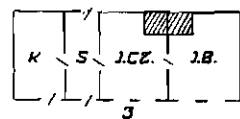
Prócz podziału poprzecznego, który występował w planach omawianych dotychczas, zdarza się w chałupach z wyżką również podział równoległy do ściany licowej. Widzimy go najczęściej w związku z sienią. W chałupach poprzednio opisanych, sień wypełniała całą przestrzeń, między dłuższymi ścianami budynku, posiada-

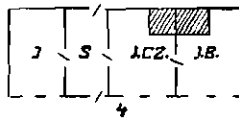
1. Podszkle.

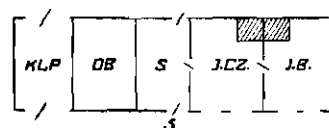
2. Podszkle.

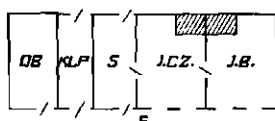
3. Podsarnie

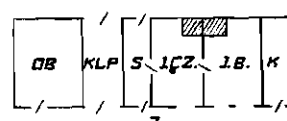
4. Harkabuz.

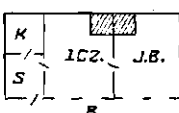
5. Harkabuz.

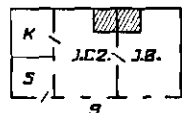
6. Bukowina.

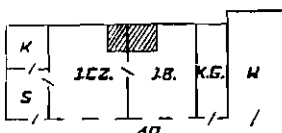
7. Podsarnie.

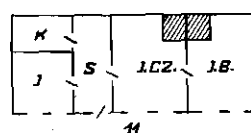
8. Podszkle.

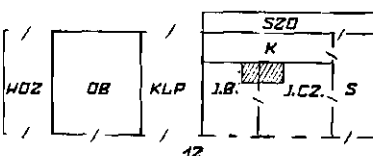
9. Bukowina.

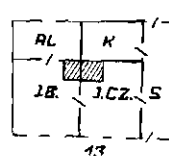
11. Podszkle.

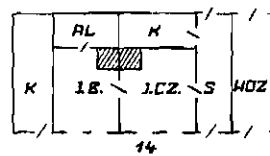
10. Podsarnie.

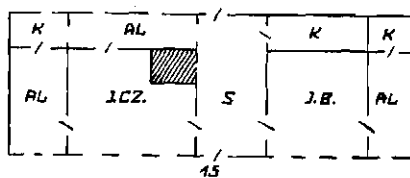
12. Zubrzyca Górna.

13. Podwilk.

14. Podsarnie.

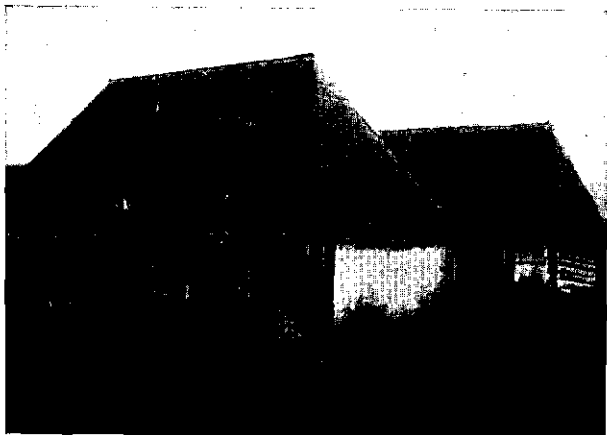

15. Zubrzyca Górna.

TABLICA I. PLANY CHAŁUP.

Ryc. 2. Dom z wyżką z Piekienika, pow. Nowy Targ. Fot. z Archiwum Państw. Muzeum Etnograficznego w Krakowie.

Ryc. 3. Dom z Podwilka, pow. Nowy Targ. Fot. z Archiwum Państw. Muzeum Etnograficznego w Krakowie.

Ryc. 4. Chałupa z wyżką o planie symetrycznym, dwu-izbowym z Podwilka na Orawie. Fot. z Arch. Państw. Muzeum Etnograficznego w Krakowie.

jąc z reguły drzwi na przestrzał. W kilku jednakowoż wypadkach, zanotowano poprzeczny podział sieni na dwie części, z których jedna pozostała nadal sienią, w drugiej zaś urządzono komorę. Wejście do tej komory wiodło bądź z sieni (Tabl. I, ryc. 8, 10), bądź z przylegającej do niej czarnej izby (Tabl. I, ryc. 9). Czasem zdarza się, że równolegle do ściany licowej podzielona zostanie dawna komora. Widzimy to w chałupie z Podszkla (Tabl. I, ryc. 11), gdzie komora sąsiadująca z sienią rozdzielona została na dwa pomieszczenia, jedno stanowi izdebkę mieszkalną, drugie zaś używane jest nadal jako komora. Niekiedy omawiany tu podział podłużny spotykamy też w izbach mieszkalnych. W Zubrzyicy Górnej, na roli Chrapkowej znajduje się stary, nie zamieszkały już dom (ryc. 7), posiadający wąską, długą komorę, biegnącą przy tylnej ścianie budynku, wzdłuż obydwu izb. Wejście do komory prowadzi z sieni, umieszczonej przy ścianie szczytowej (Tabl. I, ryc. 12). Niejako dalszą konsekwencją poprzedniego planu, jest rozmieszczenie wewnątrz w chałupie z Podwilka. Widzimy tam (Tabl. I, ryc. 13) odcięte ścianą podłużną dwa pomieszczenia, jedno z wejściem od sieni szczytowej stanowi komorę, drugie z wejściem od izby białej — alkierz. Podobny rozkład wewnątrz zanotowano też w Podsarniu (Tabl. I, ryc. 14).

Obok chałup o planie wywodzącym się z typu asymetrycznego (Tabl. I, ryc. 1), spotyka się na Orawie, znacznie zresztą rzadziej, domy z wyżką o planie przyziemia symetryczno-dwu-izbowym. W chałupach tych, oś budynku stanowi sień z dwoma izbami po bokach (ryc. 4). Rozwiniętym bogato okazem tego typu jest publikowany już ²⁾ dworek sołtysi Moniaków z Zubrzyicy (Tabl. I, 15, ryc. 8), oddany przez rodzinę Lattyaków Państwu, w celu stworzenia tam muzeum regionalnego.

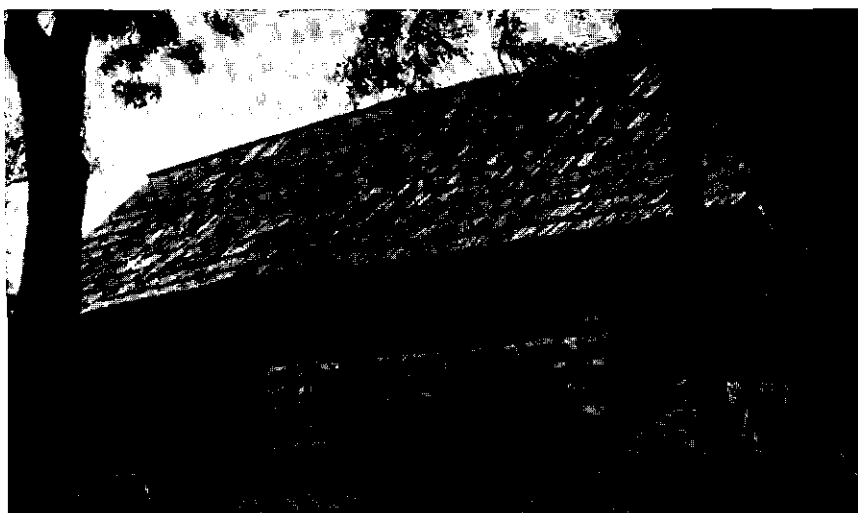
Chałupy z wyżką, podobnie jak i parterowe budynki na Orawie, stawiane są na fundamencie, ułożonym z surowych głazów, układanych bez zaprawy. Celem fundamentu jest przede wszystkim niwelacja terenu i dlatego częstym zjawiskiem jest częściowe wprowadzenie fundamentu, a mianowicie w tych tylko miejscach, gdzie teren ulega obniżeniu (ryc. 9). Pod budynkiem znajduje się piwnica o ścianach zbudowanych z surowego kamienia (ryc. 9, 10). Pierwszy wieniec zrębu, czyli tzw. „przyciesie”, związane są dla większej wytrzymałości na zamek, ściany zaś, układane najczęściej z bierwion jodłowych, posiadają węgiel na „rybi ogon”, rzadziej „na zamek” lub „na obłap”. W budow-

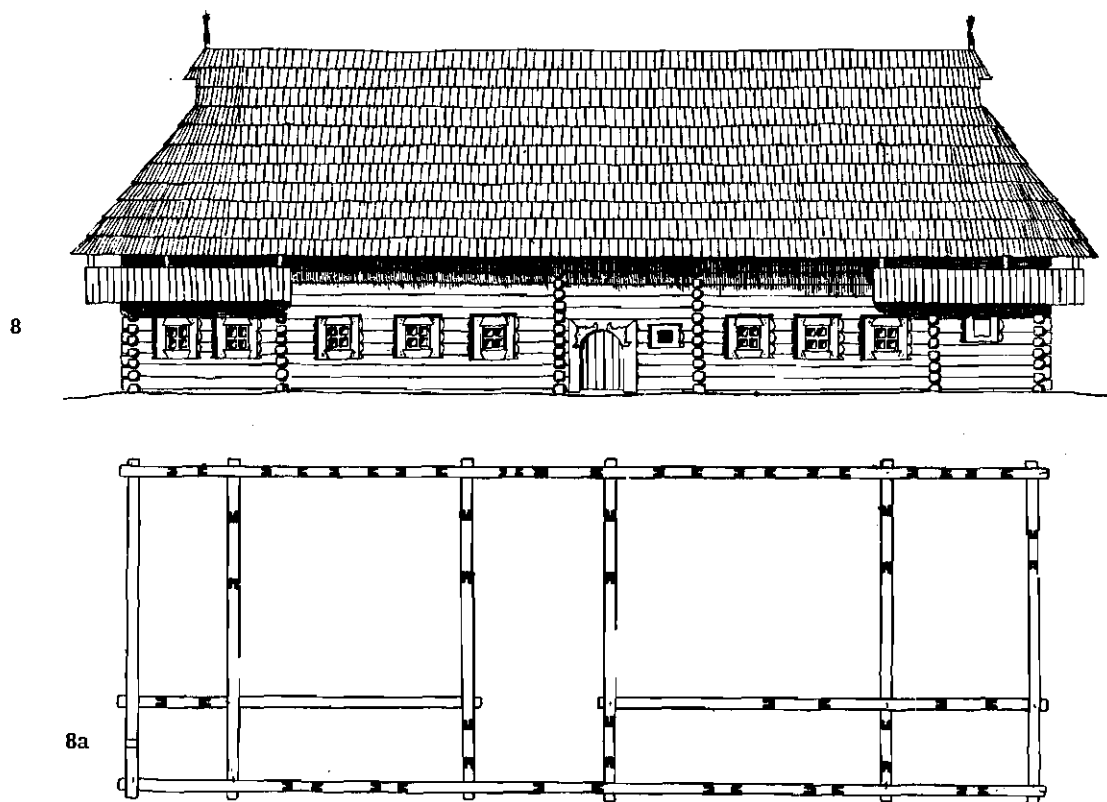
*Ryc. 5. Dom z wyżką i budynek gospodarczy, dostawiony pod kątem prostym.
Harkabuz, pow. Nowy Targ. Fot. R. Reinfuss 1949 r.*

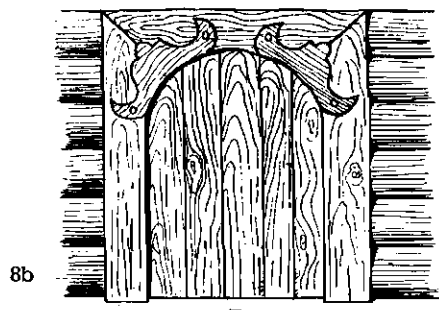
*Ryc. 6. Polhora na Orawie słowackiej. Chałupa z wyżką. Fot. z Archiwum
Państw. Muzeum Etnograficznego w Krakowie.*

*Ryc. 7. Dom z wyżką. Zubrzyca Górna, pow. Nowy Targ. Fot. R. Reinfuss
1948 r.*

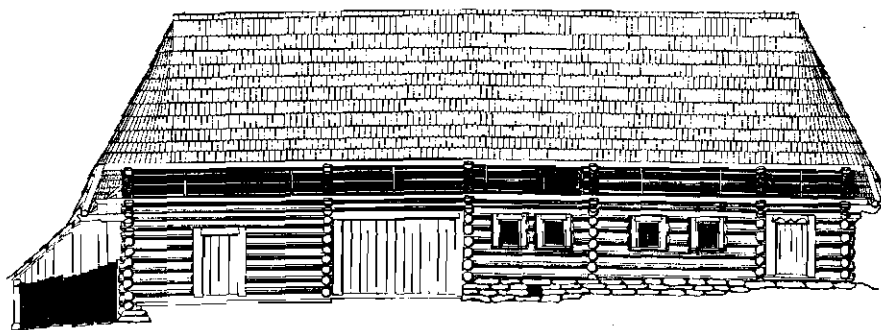

Rys. 8. Dworek Moniaków z Zubrzycy Górnej, wg szkicu wykonanego w terenie przerysował Z. Milczanowski.

nictwie orawskim, belki zrębu są bądź obrabiane w ten sposób, że posiadają przekrój w formie kwadratu o ściętych narożach, lub z połówek, które do środka zwrócone są stroną płaską, na zewnątrz zaś, bądź całkiem nie obrobioną, bądź o licu lekko ściosanym. W opuszczonej już dziś chałupie Czopa, z roli Chrapkowej w Zubrzycy Górnej, nawet część mieszkalna budynku (obydwie izby), zbudowana jest z drzewa okrągłego, co w budownictwie orawskim jest już dziś bardzo rzadkim zabytkiem.

Zarówno w ścianach zewnętrznych, jak i działowych, 8 względnie 9 belka wypuszczona jest mniej więcej na 1 m przed zrąb chałupy. Wzdłuż ściany licowej na tych wypustach, czyli tzw. „tragarzach”, spoczywa „przedwysce”, czyli ganeczek, służący do komunikacji z komorą zbudowaną na strychu. Tragarze, wystające przy ścianach węższych i tylnej, służą do podtrzymywania okapu dachu. O jedną, lub dwie belki powyżej wystających tragarzy, położona jest powała: (rys. 9) w sieni z desek, w izbie białej i stajni z belek. W izbie czarnej, ze względu na kurny piec, zadymiający wnętrze, powała wznosiła się o dwa, lub nawet o trzy wieńce wyżej, niż w izbie białej. Na tej wysokości, gdzie w izbie białej znajdowała się powała, w izbie czarnej biegła wzdłuż ścian

Ryc. 9. Dom Czopa z Zubrzycy Górnej.

Ryc. 9a. Przekrój podłużny przez chałupę Czopa z Zubrzycy Górnej.

tw. „polenie”, tj. masywne półki z okrągłaków, na których suszono drzewo opałowe, len itp.

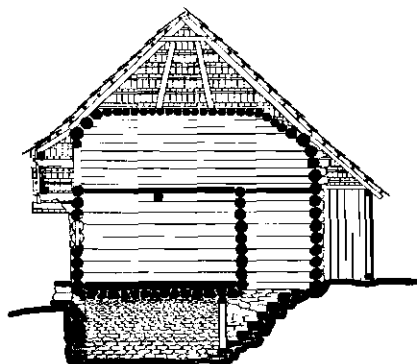
Nad boiskiem, o ile było ono pod jednym dachem z częścią mieszkalną, powała znajduje się mniej więcej na poziomie powały w izbie czarnej, ażeby wozy, naładowane snopami, mogły wjechać do środka.

W starej chałupie Czopa, z Zubrzycy Górnej, belki powały w izbie białej spoczywają bezpośrednio na tragarzu, którego ozdobnie wycięty koniec przechodzi do izby czarnej (ryc. 9).

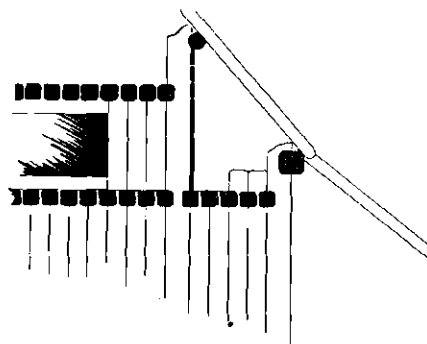
„Wyżka”, czyli komora, znajdująca się na piętrze, zbudowana jest zawsze nad izbą białą

(ryc. 9). W chałupach, które jak np. dom Józefa Trybuły, w Rabie Wyżnej, posiadają dwie izby białe, na dwóch końcach budynku, a nad oboma izbami wznoszą się wyżki. W dworcu Moniaków z Zubrzycy Górnej, wyżki zbudowane są przy obydwu ścianach szczytowych nad alkierzami.

Wyżka stanowi dosyć obszerne pomieszczenie, o ścianach zbudowanych na węgiel i masywnej powale ułożonej z belek. Jak widać na rysunku 10, ściany wyżki równoległe do dłuższych ścian budynku w górnej swej części nachylone są ku środkowi, zgodnie z położeniem połaci dachu. Rozwiązanie takie nie stanowi

Ryc. 10. Przekrój poprzeczny przez chałupę Czopa z Zubrzycy Górnej.

Ryc. 11. Przekrój poprzeczny przez chałupę z wyżką o ścianach prostych.

Ryc. 12. Chałupa z r. 1860, właściciel Jan Moniak, Zubrzyca Górna. Fot. R. Reinfuss 1948.

Ryc. 13. Chałupa z Harkabuza. Fot. Roman Reinfuss 1949 r.

jednak reguły. O wiele częściej spotyka się domy, w których tylna ściana wyższa jest nieco cofnięta, powała zaś i ściany schodzą się ze sobą pod kątem prostym.

Jak widać z powyższego opisu, uzupełniono przez ryc. 11, powały, w różnych częściach budynku, biegną na różnych poziomach, przy czym najbardziej wyniesiona jest w górę powała wyższa. Zewnętrzne ściany zrębu (nie licząc wyżki), wyprowadzone są zwykle ponad tragarze „przedwysca” o 7 wieńców, co równa się niemal wysokości ściany w izbie białej. Powstaje w ten sposób pojemny strych, nakryty wraz z wyżką dachem krokwiowym.

W chałupach takich, jak wspomniana już chałupa Czopa z Zubrzycy Górnej, gdzie wyżka posiada strop załamany „płatw”, na której osadzone są krokwie, stanowi najwyższa belka, zamykająca od góry krawędź ścian strychowych (ryc. 10). Tam zaś, gdzie wyżka nie dochodzi do zewnętrznej, tylnej ściany budynku, płatw, lekko wysunięta na zewnątrz, biegnie

wzdłuż górnej krawędzi nie zewnętrznej ściany budynku, lecz wyżki (ryc. 11).

Dach chałupy posiada najczęściej kształt czterospadowy (ryc. 2), czasem przyczółkowy, lub przyczółkowo-naczółkowy, wyjątkowo dwuspadowy z okapem bocznym (ryc. 16). W dachu czterospadowym i przyczółkowym, konstrukcja podtrzymująca wyższe połacie dachu wsparta jest bądź na najwyższych belkach zrębu, bądź na płatwiach, umieszczonych na wystających rysiach (ryc. 9 a).

Obszerny okap dachu, który od frontu nakrywa ganek, z tyłu zaś i z boków spływa do wysokości wystających na zewnątrz tragarzy, nie jest oparty na krokwiach dachowych, lecz na krótkich krokwiach dodatkowych. Krokiewki te, górnym swym końcem przymocowane są do tej samej płatwi co krokwie właściwie, dołem zaś wpuszczone w belkę, zwaną przez Orawców „płatwią” lub „oblamkiem”, która leży poziomo na końcach tragarzy. Dach kryty jest z reguły gontami. Czasem, dolna krawędź zamiast gon-

Ryc. 14. Chałupa z wyżką podparta słupami, Katarzyny Zondlak w Podsarniu. Fot. R. Reinfuss 1949 r.

Ryc. 15. Dom z podwyszcem rozbudowanym w balkon. Podsarnie, pow. Nowy Targ. Fot. J. Pieniążek 1928 r.

Ryc. 16. Chałupa z Piekietnika. Fot. dr M. Gotkiewicz 1949 r.

Ryc. 17. Chałupa z Piekietnika, przeniesiona z Lípnicy, data na sosrębie 1934. Fot. dr M. Gotkiewicz.

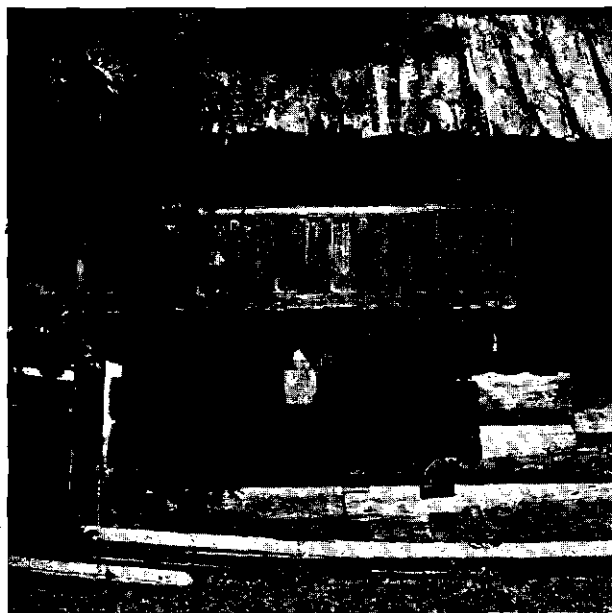

Ryc. 18. Konstrukcja przedwysca, Podsarnie.
Fot. R. Reinfuss 1948 r.

tów pobita jest (podobnie jak na Podhalu) tarcicami. Wyjątkowo zamiast gontu pojawia się czasem jako materiał do krycia dachu słoma, poszywana w schodki (ryc. 17).

Na licowej ścianie dachu znajdują się zwykle jeden, lub dwa dymniki, a na końcach kalenicy sterzące, rzeźbione pazdury. Na ścianie szczytowej dostrzec można czasem półokrągły „koszyczek” (ryc. 8, 13).

Pominąwszy pewne różnice w proporcji poszczególnych części budynku, pozwalające rozróżnić chałupę z wyżką, od domu parterowego, jedyną zewnętrzną cechą charakterystyczną dla

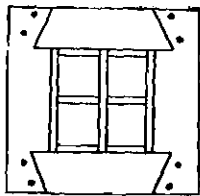

Ryc. 19. Przedwysca chałupy z r. 1729 Czarny Dunajec, pow. Nowy Targ. Ze zbiorów P. M. Etn. w Krakowie.

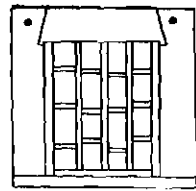
omawianych tu chałup z komorą na piętrze, jest wspomniany już poprzednio ganek, czyli „przedwysce”, biegnący wzdłuż całej ściany frontowej. Z istniejących dziś domów z wyżką, jedynie dworek Moniaków w Zubrzycy Górnej, z dwoma wyżkami umieszczonymi po przeciwnych końcach budynku, posiada 2 oddzielne przedwysca (rys. 8). Podobnie rozwiązany był problem przedwysca w starej, pochodzącej z roku 1729 chałupie z Czarnego Dunajca, której fotografia (ryc. 19) znajduje się w archiwum Państwowego Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Bardzo interesujący (aczkolwiek zupełnie wyjątkowy) przykład rozwoju przedwysca obserwujemy w chałupie z Podsarnia (ryc. 15). Widzimy tam dom z przedwyscem, którego środek zamienił się w rodzaj balkonu, wysuniętego ku przodowi i podpartego od dołu profilowanymi słupami.

Jak wspomniałem poprzednio, „przedwysce” położone jest na „tragarzach”, powstałych przez wypuszczenie przed zrąb chałupy 2 belek, wchodzących w skład każdej ze ścian poprzecznych (ryc. 21). Zwykle belka górna długa jest mniej więcej na 1 metr, druga zaś, która ją podpira od dołu nie przekracza połowy poprzedniej. Na końcach górnych tragarzy umieszczony jest tzw. „oblamek niżni” tj. gruba belka, stanowiąca krawędź zewnętrzną „przedwysca”. Przestrzeń między oblamekiem niżnim, a ścianą domu, wypełniają deski, stanowiące podłogę. W większości „przedwysce” w oblamku niżnim, osadzonych jest w różnych odstępach 5 drewnianych kolumn (ryc. 12), połączonych u góry poziomo biegnącym „oblamekiem wyżnim”, na którym wspiera się krawędź dachu (ryc. 21, 22). Mniej więcej w połowie wysokości kolumn biegnie zwykle pozioma poręcz. Czasem może to być tylko zwyczajna grubsza tyczka, przeważnie jednak poręcze są dość starannie wykonane i związane konstrukcyjnie z kolumnami. Przestrzeń między poręczą, a niżnim oblamekiem bywa niezabudowana, czasem widzimy tam jednak starannie wykonaną ukośną kratę lub ściankę z pionowo biegnących desek. Inną, zdaje się chronologicznie wcześniejszą formę stanowi przedwysce w rodzaju tego, które przedstawione jest na ryc. 21. Jest ono zwykle niższe, pozbawione kolumn i poręczy, zaś górny oblamek, podobnie jak i dolny, położony jest również na wystających tragarzach.

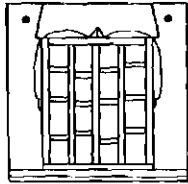
Wejście na przedwysce wiedzie bądź wprost z pola po drabinie (ryc. 22), bądź drzwiami, wiodącymi ze stryszku nad sienią. Tam, gdzie

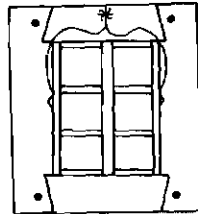
1. Zubrzyca Górna.

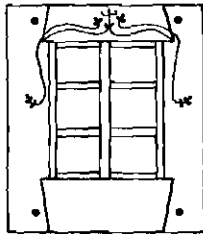
2. Zubrzyca Górna
(okno od zewnątrz).

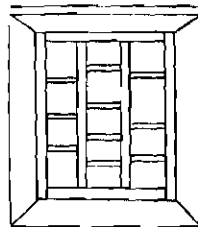
3. to samo okno
od wewnątrz.

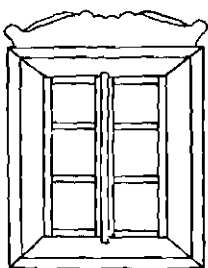
4. Jablonka.

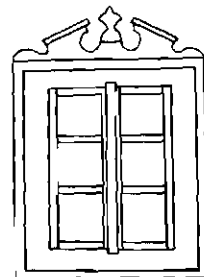
5. Piekelnik
(r. 1820).

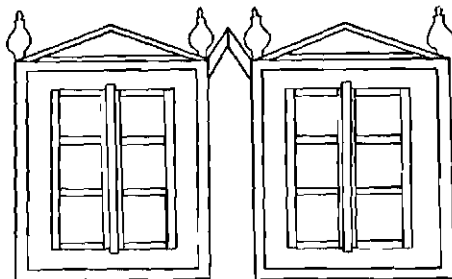
6. Bukowina
(r. 1877).

7. Podszkle
(r. 1861).

8. Harkabuz
(r. 1890).

9. Podwilk (r. 1863) okna bliźniacze.

TABLICA II. OKNA.

tragarze podtrzymujące przedwysca są już poważnie nadwątłone, podpierają je niekiedy od dołu szeregiem pionowych słupów (ryc. 21).

Okna w starej chałupie orawskiej były małe, niemal kwadratowe (T. II, ryc. 1). Konstrukcyjnie obramienie okna składało się z dwóch belek pionowych, które u dołu były wpuszczone wprost w belkę zrębu, u góry zaś zwieńczone poziomym ocapem (T. II, ryc. 2). Otwór okna zamknięty był przybitą z zewnątrz ramą, podzieloną pionowo dwoma lub trzema listwami, między którymi wprowadzone były szyby. Poprzeczki między listwami dostosowane do rozmiaru szyb wypadały zwykle na różnych poziomach (T. II, ryc. 2, 6).

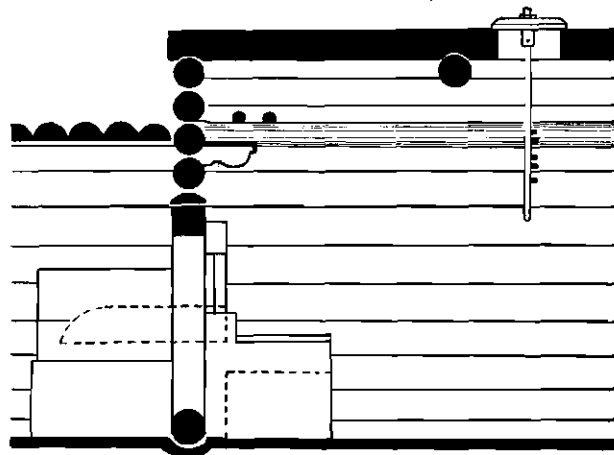
W pomieszczeniach magazynowych, jakimi są komory, zamiast okien spotyka się czasem proste otwory, podobne do strzelnic, wycięte wzdłuż szpary między dwoma belkami. W budynkach nowszych, otwory okienne zaopatrzone są w futryny z desek, w których osadzone są na zawiasach dwudzielne ramy do otwierania.

Drzwi występują zasadniczo w dwóch odmianach, jedna z nich posiada wykrój prostokątny, druga u góry zakończona jest łukiem, powstającym przez umieszczenie po rogach ozdobnych „zastrzałów”. Odrzwia o wykroju półkolistym, występują wyłącznie w ścianach zewnętrznych budynku. Zwykle spotykamy je w drzwiach wiodących do sieni, zanotowano jednak wypadki, że występowały one w spichlerzach (ryc. 23), a nawet w komorach, o ile wejście do nich wiodło z pola.

We wnętrzu chałupy uwagę skupia przede wszystkim izba czarna. Do dnia dzisiejszego zachowało się jeszcze we wsiach orawskich (Zubrzyca Górna, Podwilk, Podsarnie), kilka chałup kurnych, posiadających urządzenia ogniowe bez przewodów kominowych.

Piec na Orawie umieszczony jest między izbą czarną a białą, przy ścianie przeciwległej do ściany licowej, zaopatrzonej w okna. Ściana rozdzielająca izbę czarną od białej, przechodzi nad piecem w ten sposób, że mniejsza jego część nalepą i otworem czeluści znajduje się w izbie czarnej (ryc. 25), reszta zaś w izbie białej.

Piec, zbudowany przeważnie na drewnianej podstawie bity jest z gliny, czasem z częściowym zastosowaniem kamieni. W podstawie znajduje się rozległe pomieszczenie, w którym trzyma się kury lub króliki, u wylotu czeluści, nad rozległą nalepą, wisi na łańcuchu lub drewnianym haku kocioł do grzania wody.

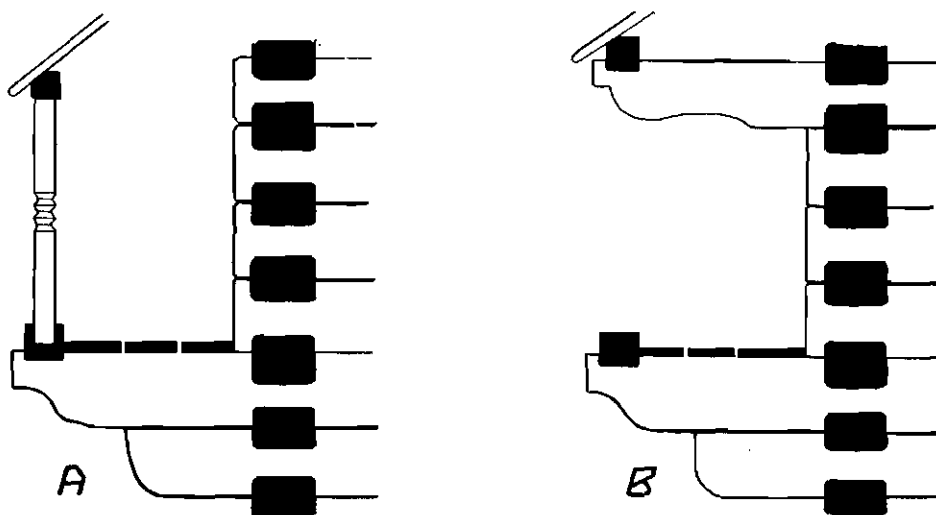
Ryc. 20. Konstrukcja urządzenia wentylacyjnego w kurnej chałupie, Zubrzyca Górna.

W czasie gotowania stawy garnki umieszcza się na płaskim, żelaznym trójnogu, tzw. „dynarku”, stojących na nalepie. Podczas palenia, dym wydobywający się z czeluści pieca lub z ogniska rozłożonego na nalepie snuje się po izbie i ucieka przez tzw. „woźnicę”, tj. kwadratowy otwór wentylacyjny, umieszczony w pośrodku powały. Woźnica od góry posiada drewnianą klapę, przybitą na skórzanych zawiasach, którą można podnosić, względnie zamykać przy pomocy drążka, umieszczonego ruchomo na osi w pośrodku klapy. Ażeby otwór woźnicy dało się dowolnie regulować, w dolnej części drążka wpuszczonych jest kilka kołków, które można zaczepiać o drewniany hak, wbity w belkę biegnącą środkiem izby na wysokości „poleni” (ryc. 20) (przyściennych półek do suszenia drzewa).

W chałupach nowszych często zdarza się, że nowoczesny piec kuchenny z blachą i popielnikiem postawiony jest obok dawnego, kurnego pieca piekarskiego. Ostatnio, w wielu domach, kurne piece piekarskie poburzone, zastępując je nowoczesnymi.

Izba biała, znacznie niższa od czarnej, posiada powały z belek leżących bezpośrednio na tragarzu biegnącym przez środek izby, w kierunku równoległym do ściany licowej budynku.

Zdobnictwo w ludowej architekturze orawskiej odznacza się dużym umiarem i szlachetnością formy. Licową ścianę zrębu, o kolorze surowego, spatynowanego drzewa, przecina na wysokości $\frac{2}{3}$ od dołu pozioma linia „przedwysca”, wspartego na ozdobnie wycinanych tragarzach (T. IV). Zwykle bogatszą formę nadaje cieśla tragarzowi górnemu, na którym bezpo-

Ryc. 21. Konstrukcja przedwysca:
a) ze słupami pionowymi
b) z dwoma parami tragarzy

Ryc. 22. Wejście po drabinie na „przedwysce”, Zubrzyca Górna, pow. Nowy Targ. Fot. R. Reinfuss 1949 r.

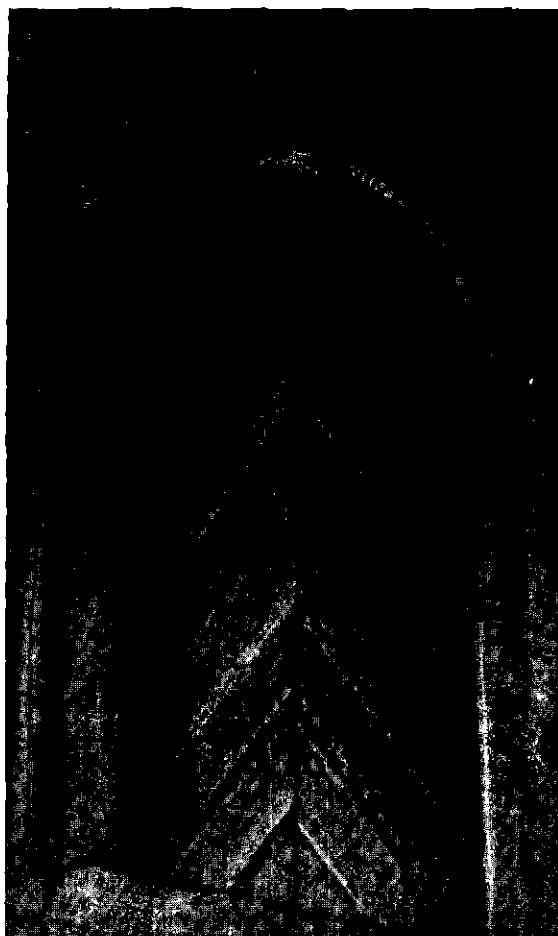
dnio wspiera się belka „oblanka”. Najczęściej posiada ona profil wycięty w kształcie litery „S” (T. IV, 4—9), z charakterystycznym, prostokątnym wypustem na końcu. Wypust ten, od dołu posiada czasem wycięty szereg trójkątnych zębów (T. IV, 5, 6). Tragarz dolny, którego celem jest wzmocnienie tragarza górnego, sięga jak wiemy, tylko do połowy jego długości. Zakończenie tragarza dolnego jest również ozdobne, choć skromniej profilowane. Wyjątkowo w jednej z chałup, opracowywanych w Podśarniu, zdarzyło się, że tragarz górny leżał nie bezpośrednio na tragarzu dolnym, lecz o jeden wieniec niżej. Wolne miejsce, jakie się na skutek tego między tragarzami wytworzyło, wypełnione zostało pionowo stojącym słupkiem w formie walca (T. IV, 9). „Oblamek”, leżący na górnym tragarzu, stanowi zwykle belka o przekroju kwadratowym, nie posiadająca żadnych ozdób, niemniej zdarzają się czasem wypadki, że belka — oblamek posiada krawędzie dolne ukośnie sciosane, a w miejscach, gdzie wspiera się na tragarzach ozdobne zacięcia. (T. IV, 8).

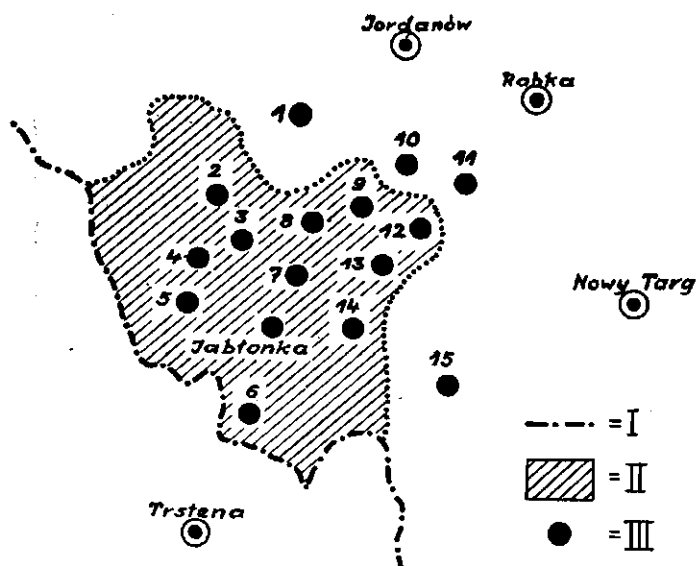
Osadzone w oblamku pionowe słupy „przedwysca” są w górnej swej części profilowane. Jeżeli przestrzeń między poręczą przedwysca, a dolnym oblamkiem szalowana jest pionowymi deskami, zakończenia ich bywają często ozdobne (T. III, 13).

Okna, których konstrukcję podano na innym miejscu, od strony zewnętrznej budynku posiadają często nadokienniki wycinane z deski (T. II, 5). W kompozycji orawskich nadokienników uderza silny wpływ stylów historycznych, a zwłaszcza baroku (T. II, 8). Od strony izby, framuga okienna posiada brzegi wewnętrzne pięknie profilowane (T. II, 4). W niektórych domach zarówno ocap, jak i belki pionowe okien, zdobione są rytem, o wijących się motywach roślinnych (T. II, 5). W pośrodku ocapu, od wewnątrz wycięte bywają znaki o charakterze apotropaicznym, jak np. krzyż, gwiazda itp.

Drzwi wejściowe, wiodące z pola do sieni (a czasem i do komory), w starszym zdobnictwie orawskich mają górą wykrój półkolisty,

Ryc. 23. Drzwi do spichrza, Harkabuz. Fot. R. Reinfuss 1949 r.

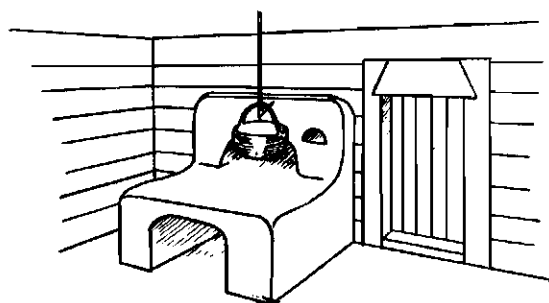
RYC. 24. ZASIĘG DOMU Z WYŻKĄ NA TERENIE POLSKI

- I. granica państwa,
- II. teren polskiej Orawy,
- III. miejscowości, gdzie występuje lub występowała chałupa z wyżką:

1. Sidzina, 2. Zubrzyca Górna,
3. Zubrzyca Dolna, 4. Lipnica Mała,
5. Lipnica Wielka, 6. Chyżne,
7. Orawka, 8. Podwilk, 9. Podsarnie,
10. Spytkowice, 11. Raba Wyżna,
12. Harkabuz, 13. Bukowina-Podszkle,
14. Piekietnik, 15. Czarny Dunajec.

w rogach zaś ozdobnie wycięte zastrzały (T. V, 3—15). Architektura drzwi podkreślona jest umiejętnie przez zastosowanie kołkowania, które jednak na Orawie nigdy nie jest tak bogate jak np. na Podhalu. Podobnie jak okna, tak i futryny drzwi zdobione są ponadto czasem rytem o motywach roślinnych (T. V, 2, 12, 15), a na belce górnej trafiają się krzyżyki (T. V, 6), rozety (T. V, 4), lub tzw. krzyż św. Andrzeja o ramionach zwróconych ukośnie do góry (ryc. 23).

Tafla drzwi zbita jest z desek, biegnących równolegle w kierunku pionowym (T. V, 1, 3, 4, 6, 9, 11, 13, 15), poziomym (T. V, 7, 8), lub ułożonych ozdobnie (T. V, 5, 10, 14). Wśród tych ostatnich zdarza się czasem motyw słońca (T. V, 12).

Ryc. 25. Kurny piec. Podsarnie, pow. Nowy Targ.

Oprócz drzwi o wykroju półkolistym, występują też prostokątne, przy czym kształt belki górnej bywa czasem wycięty ozdobnie (T. V, 1). Wewnętrzne drzwi budynku, wiodące z sieni do izby i z izby czarnej do białej lub komory, posiadają z reguły wykrój prostokątny. Czasem na belce górnej spotykamy rzeźbiony motyw, podobny do występującego w gotyku „oślego grzbietu” (T. V, 2).

Wewnątrz, poza oknami i drzwiami zdobiony jest „sosręb”, tj. belka poprzeczna, wspierająca strop nad izbą białą. Ozdobne tragarze orawskie publikowane już były w pracy Barabasa³⁾, tu wspomnę jedynie, że główną ozdobą, umieszczoną w pośrodku sosrębu jest rzeźbiona rozeta, najczęściej 6-płatkowa, znajdująca się w otoku z trójkątnych ząbków. Po obu stronach rozety umieszczona jest data budowy i nazwisko fundatora. Czasem tragarze przyozdabiano też rytymi motywami roślinnymi, z charakterystycznym kwiatem tulipana.

W związku z opisem konstrukcji, wspomniałem już o tym, że dachy, którymi kryte są chałupy z wyżką, posiadają najczęściej kształt czterospadowy lub rzadziej przyczółkowy, względnie naczółkowo-przyczółkowy. W tych ostatnich, pionowa część ściany szczytowej, szalowana jest deskami, przy czym trafia się ozdobne układanie desek. Czasem na ścianie szczytowej dachu widoczny jest półokrągły „koszyczek” (ryc. 8), charakterystyczny dla dawnego budownictwa drewnianego, po obu stro-

nach zachodnich Karpat i wschodnich Sudetów. Kalenice dachów na obydwu końcach zdobią sterzące pionowo przysadkowate pazdury, zakończone stożkowato (T. VII, 3, 4) lub zębatą koroną (T. VII, 1, 2). Nowszym nabytkiem jest pazdur w formie krzyżyka (T. VII, 5).

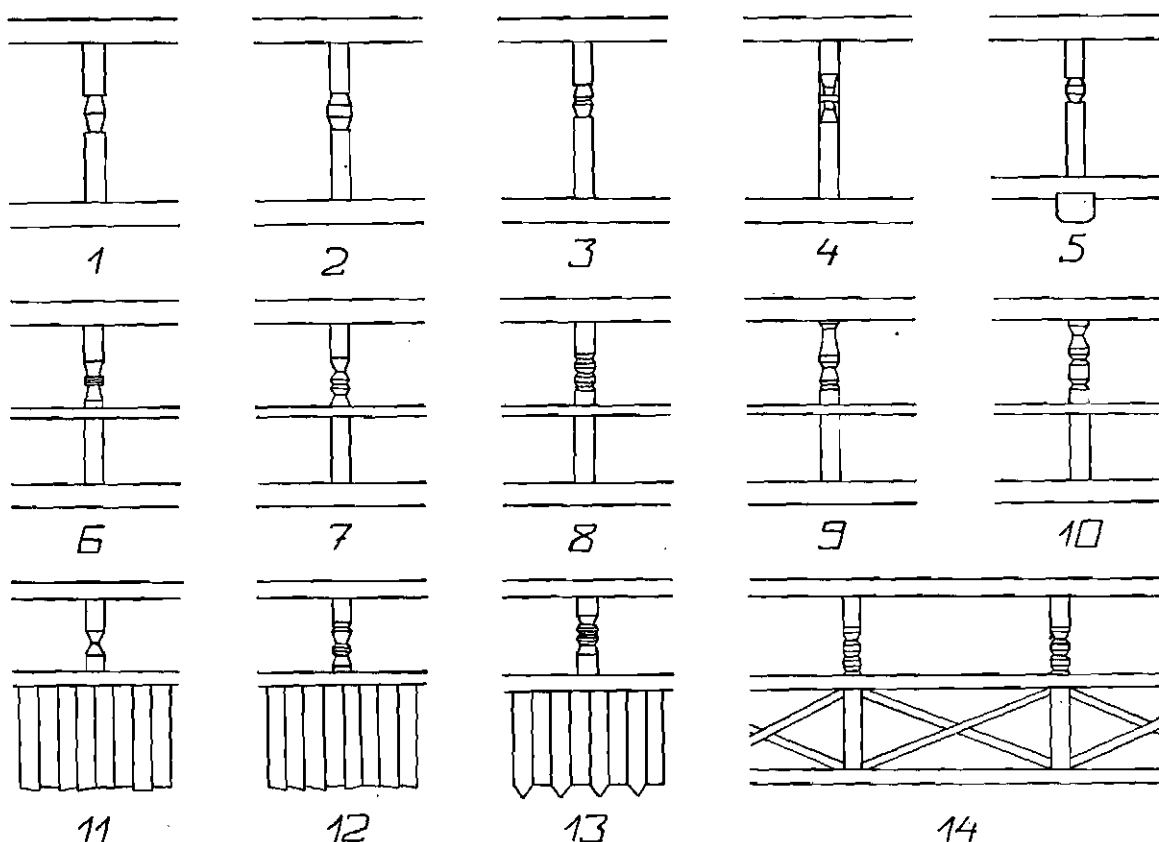
Dymniki, występujące na frontowej połaci dachu, posiadają formy dosyć urozmaicone. Prócz dymników kształtu półkolistego (T. VI, 1), trafiają się dymniki o trójkątnych ściankach bocznych, nakryte bądź daszkiem jednospadowym (T. VI, 2, 3), bądź dwuspadowym ze szczytem, zwróconym ku ścianie bocznej (T. VI, 4, 5). M. Treter⁴⁾ wspomina o występujących na Orawie dymnikach, których dachy dwuspadowe przechodzą od frontu w półstożek.

Otwory dymników, listwy obrzeżające daszki bywają wykonane ozdobnie. Na dymnikach krytych daszkami dwuspadowymi umieszczone są pazdury (T. VII, 5).

W orawskim budownictwie, zdobnictwo przy pomocy bielenia występuje bardzo rzadko i to stosunkowo niedawno. Bielone są zakończenia

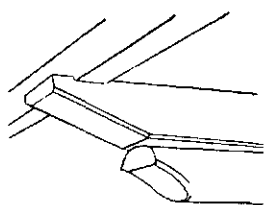
ucięte gładko, zakończenia belek w ścianie licowej, czasem szpary między belkami. Całkowite bielenie ścian należy do wielkiej rzadkości.

Opisane tu chałupy z wyżką występują na stosunkowo niewielkim obszarze, ograniczającym się do wsi polskiej Orawy i kilku najbliższych, położonych po stronie słowackiej, obejmujące miejscowości sąsiadujące z Orawą od północy i wschodu, a mianowicie: Sidzinę, Spytkowice, Rabę Wyżną i Czarny Dunajec⁵⁾. Ścisłych analogii do chałupy z wyżką nie spotykamy ani na terenach pobliskich, ani, o ile mi wiadomo, dalszych. Drewniane domy piętrowe z gankiem przypominającym przedwysce, które występują na terenie Czech (ok. Mielnika, Newelkowa, Palicka, Litomyśla, Kral. Hradca, Czeskeho Duba, Turnova, Sobotki, Mladego Boleslava), Moraw (ok. Roznova) i Słowacji (ok. Żiliny, Dolnego Kubina, Brzezny)⁶⁾ wykazują podobieństwo czysto optyczne. Budownictwo to bowiem reprezentuje typ wysoko rozwinięty, w którym piętro wykorzystane jest całkowicie dla celów mieszkalnych. Najbliższe geograficz-

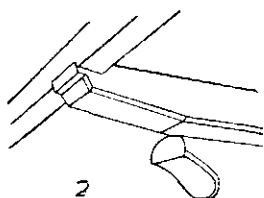

TABLICA III. OZDOBY PRZEDWYSCA.

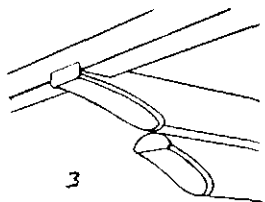
1. Podszkle (r. 1830), 2. Podszkle (r. 1835), 3. Bukowina (r. 1886), 4. Podwilk (r. 1863), 5. Podszkle (r. 1862), 6. Podwilk (r. 1870), 7. Podsarnie (1881), 8. Podsarnie (r. 1886), 9. Podwilk (r. 1830), 10. Harkabuz, 11. Podsarnie (r. 1845), 12. Raba Wyżna (r. 1852), 13. Podszkle (r. 1899), 14. Podszkle (r. 1875).

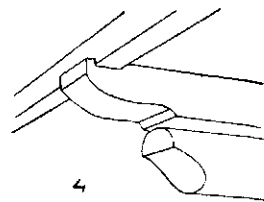
1. Podśarnie (r. 1881).

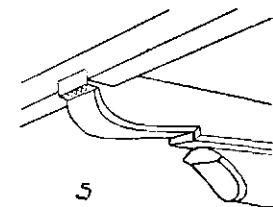
2. Podśarnie (r. 1886).

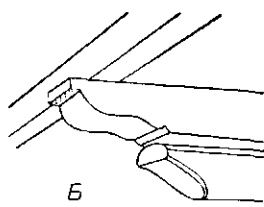
3. Harkabuz (r. 1893).

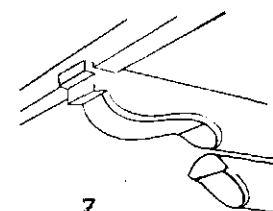
4. Podszkle (r. 1875).

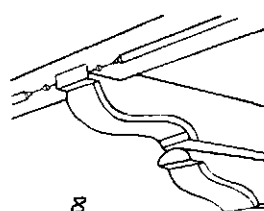
5. Podszkle (r. 1861).

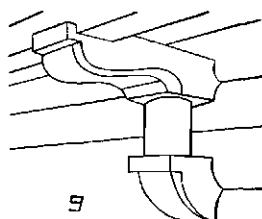
6. Bukowina (r. 1886).

7. Podśarnie (r. 1845).

8. Podwilk (r. 1830).

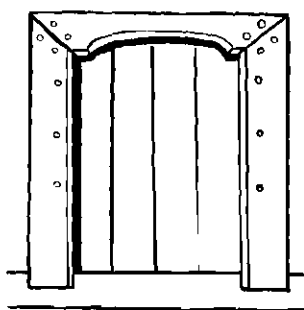
9. Podśarnie (r. 1811).

TABLICA IV. TRAGARZE OZDOBNE,
DŹWIGAJĄCE „PRZEDWYSCA“.

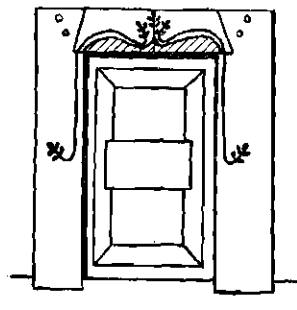
nie naszej Orawie domy piętrowe występują w Cziczmanach koło Żiliny (ryc. 26), Dolnego Kubina, czy w Trstenie, nie posiadają jednak, jak słusznie podkreśla Bednarik ⁷⁾ z „wyżkami” bliższych związków. Domy piętrowe w Trstenie, ze swymi arkadami i loggiami stanowią przykład budownictwa mieszczańskiego, wykształconego na wzorach renesansowych, domy zaś w Cziczmanach (pochodzenia prawdopodobnie obcego, niemieckiego ⁸⁾), również daleko odbiegają od interesujących nas domów orawskich. W porównaniu z mieszkalnym domem w Cziczmanach, czy Velicki R. Dolnego Kubina, orawska chałupa z „wyżką” jest bez porównania prymitywniejsza. Wyżka stanowi tu zamknięte pomieszczenie w obrębie rozległego strychu, nie jest dostosowana do potrzeb mieszkaniowych, nie ma okna, wejście zaś do niej, gdy „przedwysce” jest niskie, bywa często utrudnione.

Szukając genezy chałupy z wyżką, nie potrzebujemy wychylać się zbytnio poza granice Orawy. Z opisu planu i konstrukcji umieszczonego na wstępie wiemy, że część przyziemna budynku tkwi jak najściślej w tradycjach miejscowego budownictwa parterowego. Porównując plan i konstrukcję dolnej części domu z wyżką, z wiejskimi budynkami parterowymi, znajdziemy jak najściślsze analogie nie tylko na samej Orawie, ale i na pobliskiej Żywiecczyźnie, w Górcach czy na Podhalu. Nowym elementem jest jedynie „wyżka”, stanowiąca w istocie spichlerz postawiony na strychu budynku parterowego. Formą wyjściową dla niej może być tzw. „sypaniec”, który jako odrębny budynek wchodził niekiedy w skład gospodarskiego obejścia. W „Orlim Locie” z r. 1938 opisałem konstrukcję „sypanców”, czyli spichlerzy, występujących w Kacwinie na Spiszu ⁹⁾. Interesującą cechą tych drewnianych, na węgiel stawianych budowli była konstrukcja powały, polegająca na tym, że dzięki zwięźnieniu się belek w górnej części ścian szczytowych, powała nabrała kształtu sklepionego.

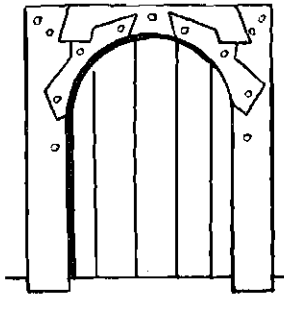
Powierzchnia zewnętrzna ścian, nabitych kołkami, wylepiona była dla ochrony od ognia grubą warstwą gliny (ryc. 28). Z wierzchu, li tylko siłą własnego ciężaru wspierał się lontowy, dwuspadowy dach, który bez trudu można było zrzucić przy pomocy zwykłego, strażackiego osęka. „Sypance”, o konstrukcji wyżej opisanej, lub bardzo zbliżonej, rozpowszechnione są szeroko wzdłuż południowych stoków Karpat, przechodząc również w kierunku Sudetów. Na terenie Polski spotykamy je poza Spiszem, na południowo-zachodnich kresach Łemkowszczy-

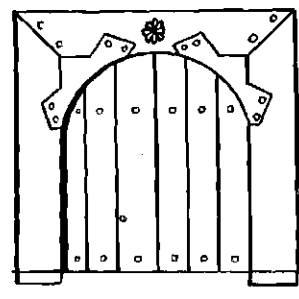
1
Piekielnik

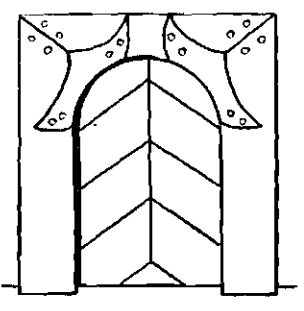
2
Piekielnik
(rok 1820)

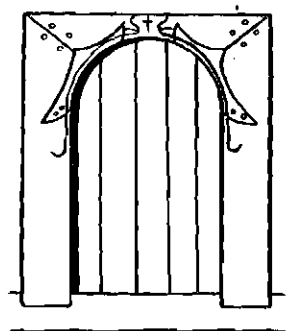
3
Piekielnik
(rok 1842)

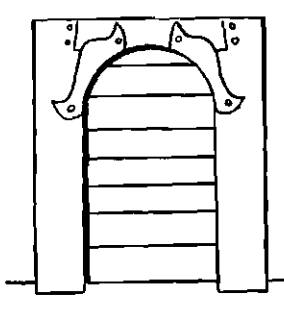
4
Zubrzyca Górna
(rok 1850)

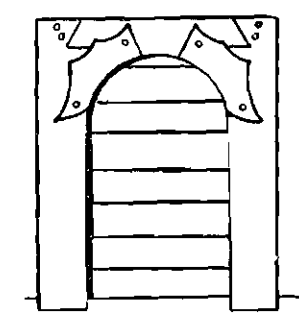
5
Jablonka
(rok 1923)

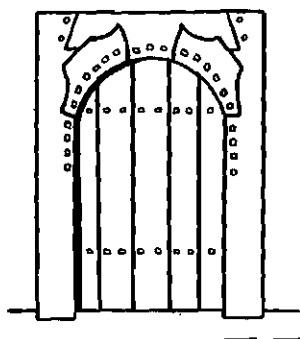
6
Jablonka

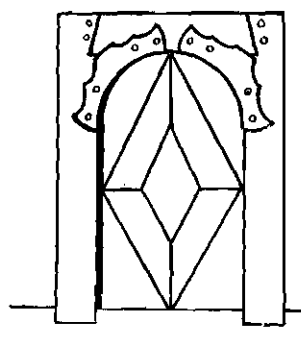
7
Podwilk

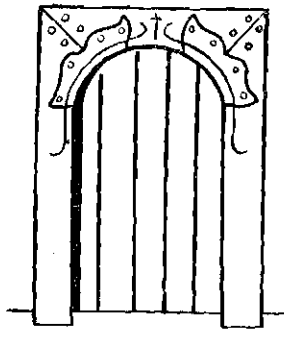
8
Harkabuz

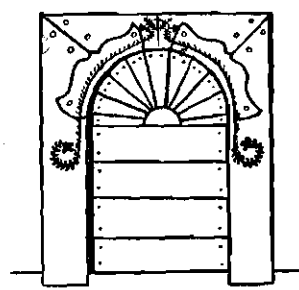
9
Piekielnik
(rok 1820)

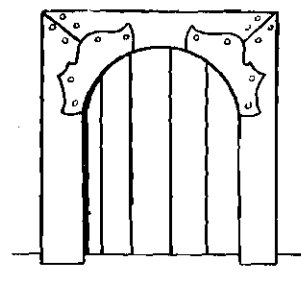
10
Podwilk

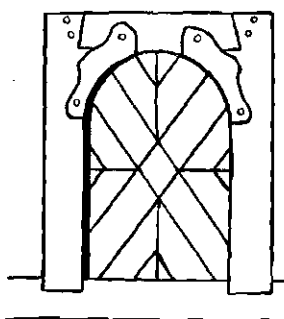
11
Orawka
(rok 1880)

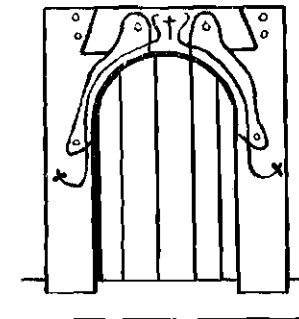
12
Jablonka
(rok 1852)

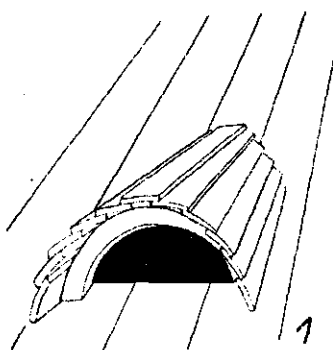
13
Jablonka
(rok 1843)

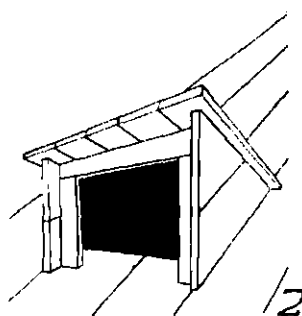
14
Podwilk

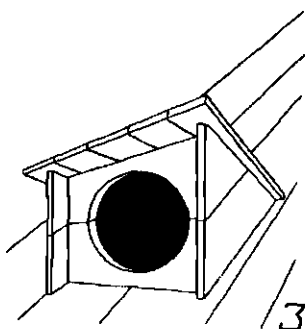
15
Zubrzyca Dolna

1. Podszkle.

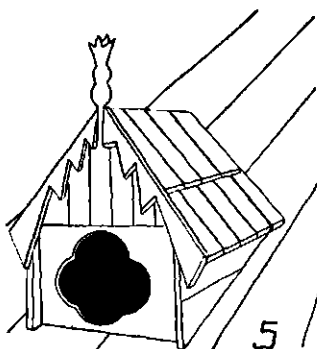
2. Podsarnie.

3. Podwilk.

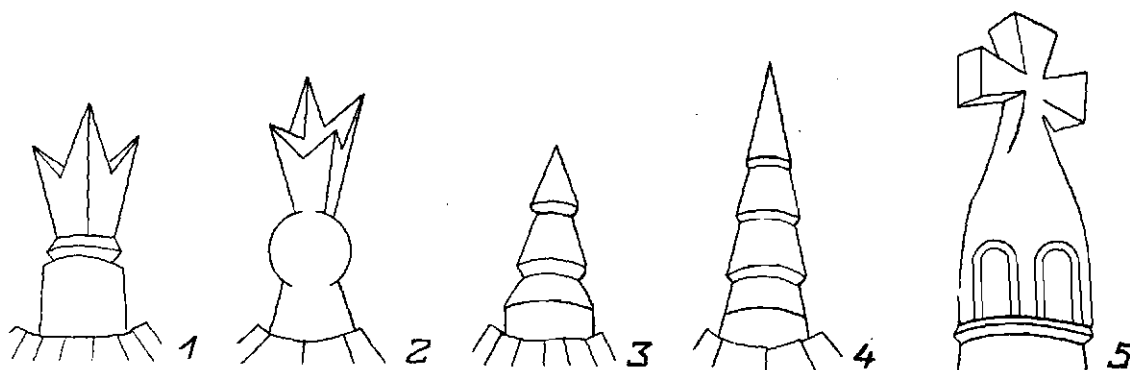
4. Bukowina.

5. Sidzina.

TABLICA VI. DYMNIKI.

zny, u Wengrinów, w okolicy Muszyny. W zbliżony sposób budowane są spichrze, notowane w niektórych wsiach nadgranicznych na Śląsku, koło Raciborza. Zakarpacki spichlerz z wieńcowym sklepieniem, występujący jak widać z powyższego tu i ówdzie również i po naszej stronie Karpat w swej zasadniczej konstrukcji ma pewne rysy wspólne z orawską wyżką. Jeśli z sypania zdejmemy dach, który i tak jest na nim zupełnie luźno zawieszony, usuniemy ze ścian pancierz z gliny i kołki, pozostanie jednolity budynek (ryc. 28) o konstrukcji węglowej, górą sklepiony w sposób zbliżony do niektórych wyżek. Pomieszczenie gospodarcze o charakterze magazynowym, jak spichrze, piwnice mają z reguły wejście wprost z pola, co ułatwia zarówno załadowywanie, jak i wyładowywanie przechowywanych tam zapasów. Ten wzgląd powoduje, że w wielu komorach spotykamy wejścia wprost z pola. Ta sama tendencja przejawia się w chałupie z wyżką, gdzie spichlerz — sypaniec został w ten sposób wybudowany na zrębie parterowej chałupy, by drzwi od niego znalazły się w podwyższonej licowej ścianie budynku. Pociągnęło to za sobą w konsekwencji konieczność zbudowania na zewnątrz urządzenia ułatwiającego dostęp do nowego pomieszczenia, co rozwiązano w formie ganku — przedwysca. Wyjątek stanowi chałupa z Podsarnia, budowana w r. 1811, w której wejście do wyżki prowadzi od wewnątrz, ze strychu. Chałupa ta przedwysca oczywiście nie posiada, wyżka zaś, ukryta całkowicie pod dachem, jest zewnątrz zupełnie niewidoczna. Wypadek ten dla budownictwa orawskiego jest atypowy. Być może, że ta odbiegająca od normy konstrukcja jest wynikiem jakiejś późniejszej przebudowy.

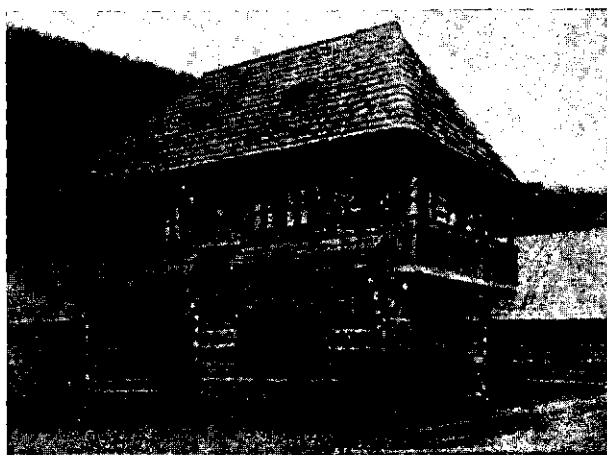
TABLICA VII. PAZDURY.

1. Podszkle (r. 1862), 2. Jabłonka, 3. Podwilk (r. 1870), 4. Podwilk (r. 1830), 5. Podszkle (r. 1899).

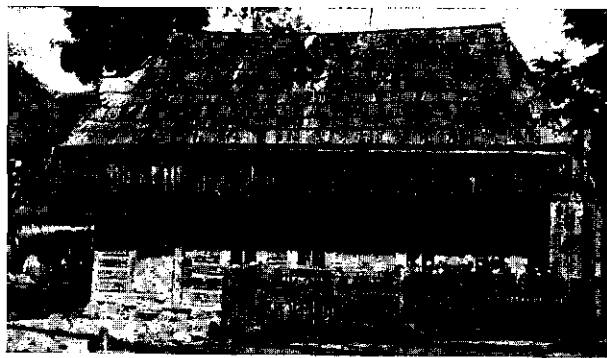
Przyczyną, która spowodowała złączenie spichlerza z budynkiem mieszkalnym była niewątpliwie chęć uchronienia się od kradzieży. Dziś jeszcze Orawiaci wypytani o walory wyżki podkreślają znaczne bezpieczeństwo, jakie daje ona na wypadek zakusów ze strony niepożądanych gości. Dom z wyżką, która dziś występuje już na Orawie w niewielkiej liczbie, nigdy nie był tam typem panującym niepodzielnie. Budownictwo to zrodziło się i kontynuowało w obrębie klas najzamożniejszych mieszkańców wsi, tj. dziedzicznych sołtysów i kmieci. Ubogi, lub nawet przeciętnie zamożny góral orawski nie posiadał w swym obejściu oddzielnego spichlerza i nie odczuwał potrzeby chronienia swego dobytku w trudno dostępnym schowku. Jedynie zamożni mogli ponosić ciężary związane z wystawieniem domu pochłaniającego przeszło dwa razy więcej budulca niż dom parterowy i odpowiednio znaczniejszej robocizny. Nie jest łatwo odpowiedzieć na pytanie, kiedy mogło się odbyć owo przeniesienie luźno stojącego spichlerza na powalę parterowej chałupy. Większość domów z wyżką stojących dziś na Orawie i w jej sąsiedztwie, powstało w ciągu wieku ubiegłego. Istnieją jednak domy z wyżkami datowane z r. 1811 (Podsarnie, własność Józefa Jurczaka), 1784 (Dworek Moniaków z Zubrzycy), nawet 1729 (Czarny Dunajec), względnie 1711 r.¹⁰), co wskazuje, że wykształcenie się tego typu należy przesunąć na wiek XVIII. O ile chałupa z wyżką jest istotnie wytworem lokalnym, który powstał i rozwinął się w obrębie dzisiejszego zasięgu, przesuwanie jej powstania poza wiek XVII nie jest możliwe, gdyż jak wynika z materiałów historycznych, zebranych przez Semkowicza, w wieku XVI na Orawie zaczęły dopiero powstawać pierwsze osady. Jako ewentualny czas

wytwarzania się interesującego nas typu budownictwa pozostaje jedynie wiek XVII, co jest tym bardziej prawdopodobne, że w tym właśnie czasie góry nasze były widownią zamieszek wojennych i walk na tle społecznym, które stan bezpieczeństwa w Karpatach wydatnie zmniejszały. Powstanie chałupy z wyżką stworzyło na Orawie możliwość powstania budownictwa z piętrem mieszkalnym. Liczne przykłady uczą nas bowiem, iż komora z łatwością przekształca się w alkierz lub świetlicę. Orawska wyżka nie przeszła nakreślonego wyżej procesu ewolucji od pomieszczenia magazynowego do mieszkalnego, co można przypisać postępującemu w miarę rozdrobnienia gruntów zubożeniu.

Wzrastająca drożyzna budulca, którego tak wiele trzeba było zużyć przy budowie chałupy spowodowała, że chałupy te stawiane jeszcze przed pierwszą wojną światową zostały ostatecznie ze współczesnego budownictwa ludowego wyrugowane. W czasach międzywojennych, wiele chałup z wyżką zostało przebudowanych, wyżki i przedwysca pokasowano, ściany

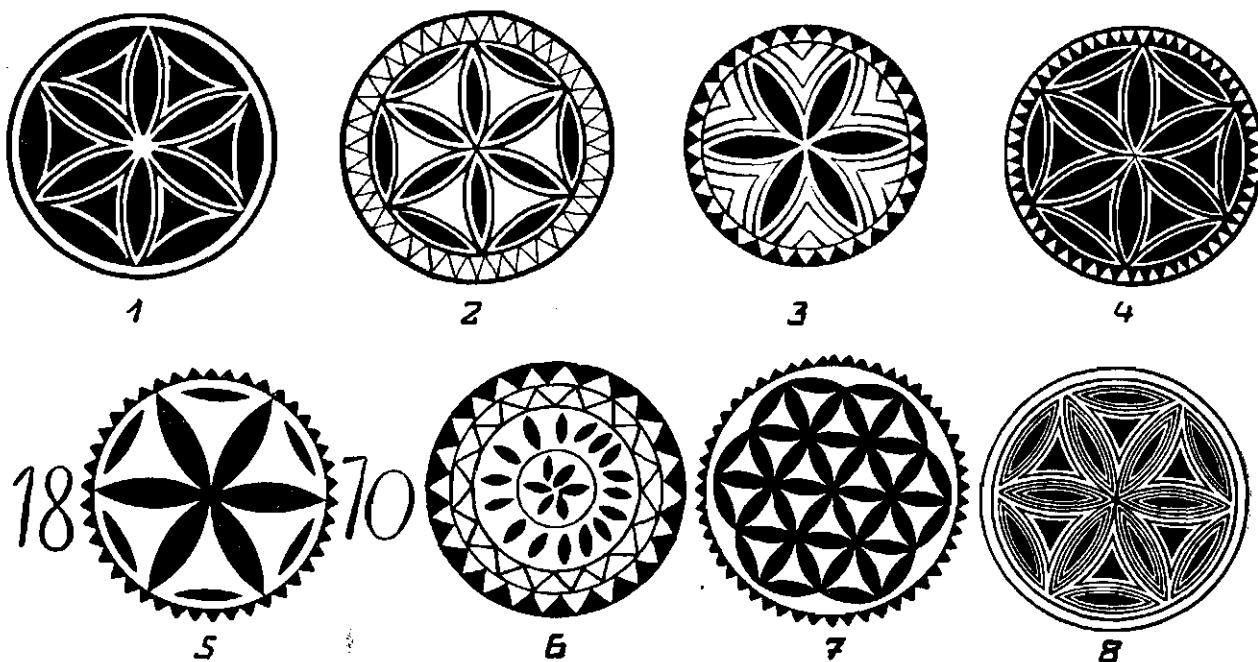
Ryc. 26. Piętrowy dom z Cziczman na Słowacji.

Ryc. 27. Najmłodsza z istniejących chałup z wyżką,
zbudowana w r. 1901. Sidzina, pow. Myślenice.
Fot. R. Reinfuss 1948 r.

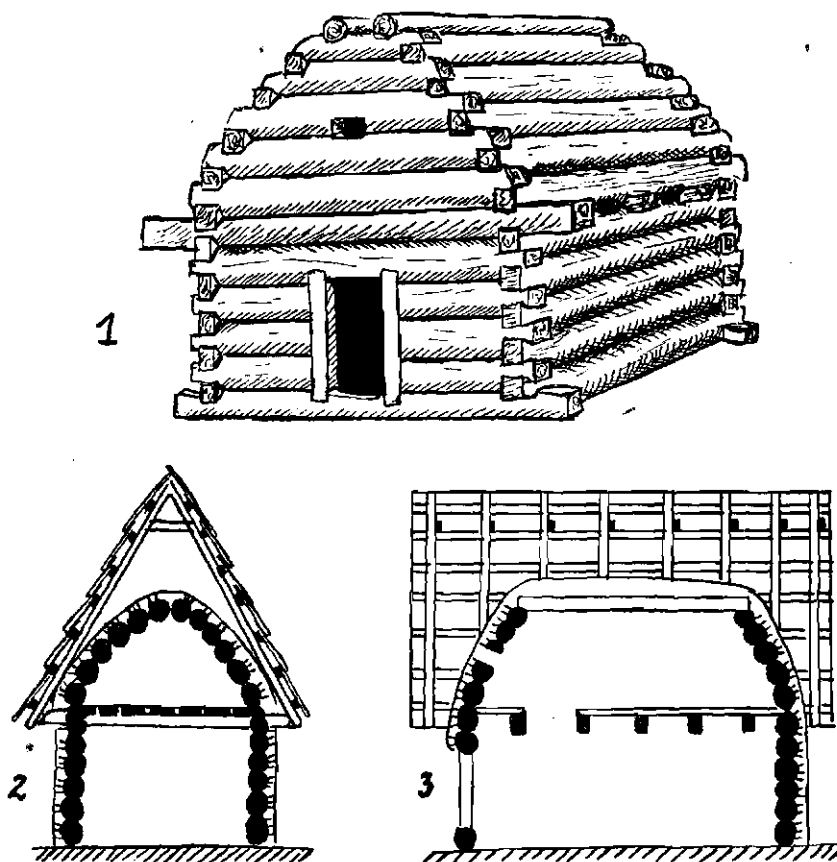
strychów obniżono i pokryto nowym dachem i tak powstały z nich domy parterowe, niczym nie odbiegające od innych chałup orawskich. Z nielicznych już domów z wyżką, które zostały do chwili obecnej, wiele stoi opuszczonych, niezamieszkałych, lub ewentualnie użytkowanych jako szopy, gdzie przechowuje się zużyte narzędzia itp. rupiecie. Ilość tych domów maleje z każdym rokiem, gdyż właściciele rozbierają je na opał lub na przebudowę. Chałupa z wyżką, stanowiąca dziś zabytek epoki minionej, nie długo zniknie z krajobrazu wsi orawskiej¹¹⁾. Ze względów naukowych i muzealnych, należałoby jednak zastanowić się nad tym, w jaki sposób kilka najbardziej wartościowych okazów można by od zniszczenia uchronić? W chwili obecnej pod opieką konserwatorską znajduje się

wspomniany przeze mnie kilkakrotnie dworek Moniaków. Fakt ten, bardzo pocieszający, nie wyczerpuje jednak całego zagadnienia, gdyż dworek ten ze względu na stanowisko socjalne swych dawnych właścicieli (nobiletowany ród sołtysi), nie może być uważany za typowy przykład orawskiego budownictwa włościańskiego. Wydaje mi się rzeczą celową roztoczenie opieki konserwatorskiej przynajmniej na dwa jeszcze budynki z wyżkami, z których jednym byłby opuszczony dom Czopa stojący w Zubrzycy Górnej, na roli Chrapkowej, budowany archaicznym sposobem z okrągłaków, drugim zaś stara chałupa z Podsarnia posiadająca do dziś kurną izbę czarną z kotłem nad nalepą i pełne urządzenie, ilustrujące wnętrze domu orawskiego z końca ubiegłego wieku.

Tablica VIII. Rozety wycięte na tragarzach.

1. Piekienik (r. 1868), 2. Jablonka, 3. Piekienik (r. 1863), 4. Jablonka, 5. Podwilk, 6. Piekienik (r. 1863), 7. Piekienik (r. 1868), 8. Piekienik (r. 1820).

Ryc. 28. Konstrukcja „sypańca“ z Kocwina, pow. Nowy Targ.

Przypisy:

¹⁾ L. Puszet: Studia nad polskim budownictwem drewnianym. I Chata, Kraków 1903

²⁾ M. Treter: Dwór Moniaków w Zubrzycy Górnej. Wierchy T. XVI, str. 62

³⁾ St. Barabasz: Sztuka ludowa na Podhalu Cz. II.

⁴⁾ M. Treter: Dwór Moniaków.

⁵⁾ J. Kantor: Czarny Dunajec, Mat. Antr. Arch. i Etn. T. IX (1907) str. 77

⁶⁾ B. Vavrousek: „Diedina“ Praga 1925

⁷⁾ Slovanska Vlastiveda T. II, str. 158

⁸⁾ J. w.

⁹⁾ R. Reinfuss: Zabytkowe sypańce spiskie w Karwinie, Orli Lot 1938 r., str. 146

¹⁰⁾ J. Kantor: Czarny Dunajec str. 77

¹¹⁾ Według danych zebranych w r. 1949, na terenie Orawy znajduje się obecnie około 50 chałup z wyżkami, a mianowicie w Bukowinie 2, Chyżnem 3 i 1 do połowy zwalona, w Harkabuzie 4, Jablonce 7, Lipnicy 2, Piekielniku 11, Podwilku 4, Podsarniu 5, Podszklu 7, Zubrzycy 5. Informacje powyższe zawdzięczam w znacznej części uprzejmości dra M. Gotkiewicza, za co na tym miejscu składam wyrazy serdecznego podziękowania. Poza Orawą znajdują się chałupy z wyżką w Sidzinie 2, Rabie Wyżnej 1 i Spytkowicach 1. Powyższe dane cyfrowe posiadają charakter orientacyjny.

Ryc. 29. Sypaniec po zdjęciu dachu. Kocwin, pow. Nowy Targ. Fot. R. Reinfuss 1938 r.